

„MONDJÁTOK HÁT, HOGY NEM REMÉNYTELEN...”

MIHAIL ROMM FILMJÉNEK NÉZÉSE KÖZBEN

Nem, semmiképp nem az, nem reménytelen... Nem lehet reménytelen az emberi értelemben, humanitásba vetett hit! Még akkor sem lehet az, ha a filmkockák hiteles tanúságtétele megkísérti bennünk a gondolatot: „az emberfaj sárkányfogvetemény...”

Nincsen hát remény? Vagy mégsem reménytelen?

A dilemmát két korszak két nagy költőjének szavai állítják elem, s állíthatják mindannyiunk elé. Milyen különös, hogy a múlt század gondolkodó költőelméje, aki nem ismerhette az emberiségre szakadt legnagyobb szörnyűséget, a fasizmust, kételyeinek sötét óráiban mégis a reménytelenség sorait vetette papírra:

„Az emberfaj sárkányfog-vetemény... Nincsen remény! nincsen remény!...

S a mi századunk, sőt a mi évtizedeink költője, aki minden gyötrelmével végigjárta a fasiszta pokol útjait, megkínzott szelleme utolsó rezdüléséig hitt még az önmagából kivetkőzött, elaljasult homo sapiens humanitásában, és sapientiajában is.

„Lehetnének talán még emberek, — hisz megvan bennük is, csak szendereg — az emberséghez méltó értelem. Mondjátok hát, hogy nem reménytelen.”

Keressünk rá magyarázatot? Talán nem is lenne nehéz megelégnünk e határ-talannak tűnő bizakodás hajszálereit századunk új korszakot nyitó nagy eszméjének, a szocializmusnak talajában. Onnan száva-gyűjtve magába a megújuló erőt...

E Vörösmarty-Radnóti állította dilemma most egy csodálatos film megtekintése közben mered elénk. Mihail Romm Hétköznapi fasizmusa ez. Am az ellentét csupán látszólagos. A kétség, a hitevesztettség csak múló árny a gondolon. Mert túl minden borzalmon, a fasizmus új búzbarlangjaiból előmerészkedő emberszörnyei, gonosz szellemei ellenére mégiscsak azt sugallja a dokumentumképek egész sorozata, hogy az ember, az emberiség nem változhat fenevaddá. Ideig-óráig ezrek, százezrek, milliók is áteshetnek ezen a rémisztő metamorfózison, de a velük szemben álló erő mindig nagyobb és mindig győzedelmesebb. E tétel igazának optimizmusa hevíti át ezt a filmalkotást, intései, nyugtalan figyelmeztetései ellenére is.

El-elkalandozik az elme, a toll, amikor e film nyújtotta élményről s mementőről kíván szólni, írni. Itt nem maga az alkotás áll előtérben, nem egyszerűen filmről van szó, amit elemezni kell, felcsillantva alkotói értékeit, leleményeit. Itt egy nagyszerű művész hitvallásával találkozunk.

Érdekes, különös ízű hitvallás ez. Magasztos, mégis hol fanyar, hol szarkasztikus a hangja, mosolyt fakaszt, de a nevetés fintora még vissza sem simul az arcon, mikor máris a döbbenet és a felindulás érzelemvihara telepszik a helyére.

Nevetni, mosolyogni a Rettegés Birodalmának idézésén? Nem cinizmus csálja elő ezt az üdítő tulajdonságot, amely csak a szellemmel bíró ember sajátja. A hitleri fasizmus véres történelmi intermezzója emlékeztet önkéntelenül is cirkuszi mutatványokra, bohócokkal és kóklerekkel. A bohóc, ugye, mindig mulatságos? Csak akkor fagy arccodra a mosoly, amikor e paprikajancsi labdák helyett életekkel játszadozik. „Vérfagyaláló keze — Emberfejekkel labdázott az égre. — Emberszívekben dúltak lábai...!

Hullámzik a nevetés, amint egy mitugrász pojáca fényes csizmás lábait úgy lendíti-csapja előre, mintha szöcskebemutatót rendezne a díszemlény előtt. Az emelvényen egy másik bohóc: rövidre nyírt kefebajsa fölött tébolyult tekintet. Grimaszokat vág és ordít. Kinyújtott tenyerével, karjával úgy csapkod a magasba, mintha legyeket kergetne, a másik kezét meg mintha kicsit illetlen helyen tartaná, mintha — no, nézzék csak! — sürgősen indulnia kellene arra a bizonyos helyre... Hát nem mulatságos? Csakhogy mire igazán felharsanna a nevetés, már rá is csap a borzadály: a szöcske-katona nem más, mint a hírhedt Condor légi parancsnoka, aki Guernicát és Madridot bombázta. A csipett bajszú örültről meg hullahegyek beszélnek.

Más mulatságosat is láthatunk.

Felsőbrendű koponyabemutató. Vérengző tekintet, gondolatlanul csillogó szemek, náci vakfegyelemtől beszűkült homlokok: ezek a felsőbrendű ember, a felsőbrendű faj koponyái. Ezt állítják. Hát persze, csak vicc lehet, hogy az olyan koponyák viszont az alsőbrendűek közé tartoznak, mint Puskiné, Tolsztojé, vagy éppen Einsteiné. Jó vicc. Nevetni kell... De mégsem! Mert könyvek, melyek címlapján az ő nevük, s másoké, Heinéé, Thomas Manné, tűzre vettettek. Magasan lobognak a lángok, akár a Fackel Zug-ok, a monumentális fáklýásfelvonulások tüzei a dermedtségbe, félelembe meredt német városok utcáin, hol a hatalom rablógylkosai egymás bátorítására rendezték ezeket a hangoskodó meneteket. Egymás félelmét oszlatva üvöltöztek, mint ahogyan a gyáva ember fútyul a sötétben.

De hova lett később ez a gyáva ember? Feloldódott a felelőtlenségben, a falkában, amelynek csak egy vezérürüje lehetett: a minden hatalom, ész és gondolkodás egyetlen megszemélyesítője, a Führer.

S itt jutunk el a lényeghez — a legmegrendítőbb szörnyűséghez. Mert van-e lehet-e szörnyűbb annál, minthogy az emberből kipusztul minden, ami emberré teszi? Az egyéniség, a gondolkodás, az érzés, az értelem.

A hullák borzalmasak. A hullahegyek megrendítők, iszonyatosak. De — senki ne értse félre — van ennél is iszonyúbb: az a szellem, amely a gyilkosokat szüli. A legmegrendítőbb a teremtő ember gyilkos fenevaddá torzulása, az elaljasodás folyamata. A nagy kérdőjel: hát lehetséges ez? Hogyan lehetséges egyáltalán? Ahogyan egy másik nagy művész, más világnézetű, de humanista gondolkodású író, Hochhut kérdezi főhősével A helytartó című drámájában: „Hogyan tudtak a németek, Goethe, Mozart és Münzer nemzete így elvadulni?” Igen, hogyan tudtak nem csak a németek, de más, nagy kultúrájú népek fiai közül is így elvadulni? S a tömeg, amely teremtő forradalomra is kész, amely új értékek, történelmi hőstettek hordozója, hogyan tudott csürhévé aljasodni? De hiszen éppen ez a fasizmus, a hétköznapi, a mindennapi fasizmus! Mert nezzük csak, hogyan születnek ezek az erkölcsi hullák, akik aztán újabb erkölcsi hullákat produkálnak s fizikai halált szórnak? A folyamat ilyesféleképpen alakul: kiindulópontnak már megvan a Führer, az egyetlen és csalhatatlan Vezér, akit csak tisztelni, csak szolgálni szabad, akinek csak engedelmeskedni lehet. Itt kezdődik — a feltétel nélküli engedelmisségben. Esküdni kell — és esküdtek — a Führer nevére, esküdni kell a gondolkodás nélküli engedelmisségre, esküdni kell, hogy teljesül minden parancs, amelyet a Führer által kinevezett feljebbvaló bármelyike is diktál. Mindegy, hogy mit diktál. Csak engedelmeskedni kell. Itt már nincs felelősség, nincs gondolkodás, szó sincs tisztességről, a népről, a hazáról, az emberiségről. Csak engedelmisség van — csak eszköz lehetsz egy nagy mechanizmusban, egy nagy gépezetben, amelynek forgását, durva köveinek morzsoló őrlését csak egy valaki irányítja: a Führer.

Aztán már meggy minden a maga útján. Az ember, aki valójában megesküszik arra, hogy nem lesz ember többé, mert hiszen lemond az embert emberré tevő gondolkodásról, már minden aljasságra képes. Ha kell, ölni megy. És kell! Nem latolgat, nem bírál, nem kételkedik, csak parancsra fülel. S úgy megtanul engedelmeskedni a fútytentsre, hogy már anélkül is pusztít és gyilkol. Lényévé válik. „Az ember úgy elaljasult, — egy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra...”

Micsoda epokaliptikus kép: az egyenruhába öltözött ország, a lelkekre, a szellemre húzott egyenruha. A halálfejes sapkák alatt az eltorzult agyak, az elbutult, az elvadult szellem. Ez a fasizmus igazi kártevése: a többi csak okozat, következmény, elkerülhetetlen velejáró.

A következmény végzetszerű és elmaradhatatlan. Valóban az. De az ok, a kiindulás nagyon is elkerülhető. A fasizmus nem szükségszerűség. A borzalom éveiben is voltak, akik mertek farkasszemet nézni vele. Tudtak remélni, hinni, sőt tenni is, amikor kellett, amikor lehetett. Magában a náci Német Birodalomban is voltak, akik nem kiáltottak együtt az üvöltőkkel, nem hajbókoltak a szálláscsinálóknak, többre becsülték emberségüket létüknél, akár a pusztá létezésüknél is.

A vészben is helytálló, a harcot vállaló mivoltát meg nem tagadó ember volt az, aki már a romokra zöld ágat tűzött, s az örvöngő ámokfutók legyőzése után hozzálátott az új, az emberibb világ építéséhez. Ma már szinte hihetetlen, hogy a sok gyötrelme csak 12 évig tartott. A történelemben egy pillanat ez a náci véres farsang: 1933-tól 1945-ig, a hatalomra jutástól a szükségszerű bukásig. De micsoda 12 év! Micsoda pusztítás szívekben, agyakban, az emberi szellemben. S a testi pusztulás: hetvenmilliónál is több halott a frontokon, s a koncentrációs táborok szögesdrótjai között, kínzókamráiban, krematóriumaiiban. Csak a szovjet nép húszmillió életet áldozott, a legtöbbet minden nép közül.

Alig volt több, mint egy évtized, és évszázadok alkotásai váltak semmivé, égtek ki házak, utcák, városok — és égtek ki, üszkösödtek el emberi szívek, vágyak, remények. Pedig a remény soha sem veszhet el. Ez adott erőt a felszabadult, a maga világát építő embernek. Ugyanannyi idő alatt, mint ameddig a náciizmus éjszakája tartott, a felszabadult ember felépítette a maga új, szép világát. Sorolhatjuk-e, mi minden épült, született 12 év alatt, s a csaknem másik újabb 12 év alatt a győzelem pálmájának kizöldülése után? Aligha, hiszen fejezeteket tenne ki. Az ellentétpár felmérhetetlen, átfoghatatlan a pusztítás és az alkotás évei között. S ebben is az alkotó emberi kéz és szellem a legcsodálatosabb.

Közben új nemzedék nőtt fel. Fiatalok, akik nem ismerik a háborút: csak filmből, könyvből, regényből. Egy másik, nálánál idősebb nemzedék pedig csak halvány gyermekkori emlékeket idéz magában. Pedig nem szabad felejteni, nem szabad szemet hunyni. Olvastam Mihail Romm egy nyilatkozatát, amelyet Budapesten adott, és ebben Spengler német filozófusról beszélt, aki a harmincas évek elején kijelentette, 1940 táján tör ki a második világháború. Arra alapozta ezt, hogy addigra fel nő az a nemzedék, amely már nem ismeri az első világháborút. Egyetérthetünk Romm nézetével, hogy mi természetesen nem hiszünk Spengler fatalizmusában, de mégis fel kell világosítanunk mindenkit a múlttól, s szüntelenül apellálnunk kell a közös felelősségre. Erre apellál a Hétköznapi fasizmus kitűnő alkotója.

Közben egy dal verklizódik a fülünkbe: „Nem félünk a farkastól, farkastól...” Akkoriban volt divatos sláger, amikor a náci még csak a müncheni sörözőkben vedelték a komló habos levét. Aztán a szenilis Hindenburg magaféltése, Kruppék üzleti szimata, s a kapitalista világ számos ismert figurájának nyereségvágya tárta-nyitogatta előtűk a kaput. Mert mit is árthat ez a germán mítosz görög-tüzeivel szemfényvesztően játszadozó, lézengő Ritter? — gondolták. De a Ritter hatalomhehes volt, s bekapta, amire áhítozott.

Nem félünk a farkastól?...

Nem félünk, ne is féljünk, de aztán meg se ijedjünk! A farkas gyáva állat, félni nem kell tőle, de nem szabad szem elől sem téveszteni. Egy képsor: a fasiszta Mosley Angliában szónokol; peregnék a dobok Nyugat-Németországban; spekulálnak a Krupp-utódok; revansra vágó öregurak és elbolondított fiatalok menetelnek a horogkeresztből átrajzolt újkeresztes zászlók alatt. Háborús egysületek születnek újjá, s elavultnak szeretnék elhítozni a háborús bűnököt, a tömeggyilkosságot.

Ejnye, de régi ez a dal: „Nem félünk a farkastól!”...

Mihail Romm figyelmeztet: Ébernek, gondolkodónak kell lennünk. A rákos daganatot kivágtuk, de az áttételek megmaradtak. Ezért kell tettekrelesen gondolkodnunk, és cselekednünk idejében. Amíg nem késő.

Az emberséghez méltó értelemhez szól ez a film. Ehhez idézi bevezetőben mai életünk hétköznapi derűjét. A mi életünk hétköznapijait, fiatalokat, gyermekeket, anyákat. Egy felcsattanó puskalövés ránt, zuhantat vissza a múltba: vérző fejű gyermeket szorít anyja magához. S a befejező képsorok — a neofasizmust felvillantó jelenetek után — ismét a mához kanyarodnak vissza. Gyermekekhez, akik az iskolapadokban ülnek, fiatalok, akik a jövő vágyait szövögetik egymással. Közben-közben a múlt szomorú arcait látjuk: egy-egy riadtságba dermedt, kihűlt vonást, félelemben fordult szemet, gyötrelmek emlékeit, hősök és mártírok arcvonásait, egy szörnyű kor tanúit. Vibrálnak, váltanak a képek: halottaké, élőké, meggyötörtéké és vidám gyermekeké. S már világosodnak a nézőtér lámpái, amikor még mindig boldog mai, értelmes tekintetű gyermekek körvonalazódnak a vásznon. Esetlen-suttogó bájjal mesét betűző hangocská tölti be a termet, tölti be a szívedet, lényedet. A gyermekhang melege, éltető varázsa árad szét lassanlassan bensőnkben, agyunkban, gondolatainkban, Belőlük, gyermekekből, a mi korunk emberéből sohasem veszhet ki az emberséghez méltó értelem...

Igen, mondjátok, kiáltsátok hát, hogy nem reménytelen!

LŐKÖS ZOLTÁN